

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Dobszay László

Cím A gregoriánum és a magyarság

Megjelenés Magyar Egyházzene 3 (1996) 393-44.

Tárgyszavak Egyházzene, gregorián, magyarországi liturgia, liturgiátörténet

Dobszay László

A gregoriánum és a magyarság*

A gregorián zene iránti fokozott újkori érdeklődés egyidős a liturgikus szellem ébredésével, sőt mondhatni, a gregorián megújulás a liturgikus megújulás egyik kiváltója volt. Azóta is a liturgia iránti érzék gyengülésének–erősödésének szinte barométere a gregorián ének szeretete. Mivel azonban a gregoriánumnak liturgikus-spirituális értékének feltétele sajátos és felülmúlhatatlan *zenei* értéke, érthető, ha az eleinte szinte kizárólagos liturgiai indítékú érdeklődéshez hamarosan csatlakozott a zenei is. Ez megmutatkozik a nagyközönség vonzódásában (gregorián bemutatók, hanglemezek népszerűsége), másrészt az ugrásszerűen növekedő tudományos tevékenységben is. Az utóbbi évek egyetemi disszertációi és más értekezései például világszerte szívesen választanak témát a gregorián történetéből, vagy műfajairól, stílusjegyeiről, forrásairól, dialektusairól, népzenei kapcsolatairól – immár a nagy múltú Solesmes eredményeit messze meghaladó szélességben, azokat olykor módosítva is.

"Fölséges zenei repertorium fekszik előttünk – írja a profán zenetörténet –, a legszellemibb, amit valaha is létrehozta az isteni dicséret éneklésére. Dallamossága egyedül álló stílusában, diatóniája és szabad ritmika mindig alkalmazható volt bármely liturgikus szöveg éneklésére, akár közvetlenül az Írásokból (mindenekelőtt a zsoltárokból) vették a szöveget, akár az egyházatyák írásából vagy a mártíraktákból. Melodikája prózára és költeményre, népszerűbb vagy kevésbé népszerű formákra egyaránt alkalmas... Ezek a formák és értékek végül is egyetemes, és az idők változásain felülemelkedő jelleget adnak neki, mely ellenáll a divatokból, faji és nemzeti különbségekből jövő változásoknak." Így foglalja össze a New Oxford Music History a kutatások eredményeit, s ezzel magyarázza meg a profán köröknek is egyre elevenebb érdeklődését.

A jelen dolgozat a gregoriánum néhány általános jellemvonásának elemzésén túl annak a magyar kultúrával való kapcsolatát kívánja tárgyalni. Spirituális értékeinek elemzését más alkalomra hagyjuk, úgy véljük, anélkül is elég sok megfontolandó tanulsággal zárhatjuk az elemzéseket.

I. Mi a "gregorián zene"?

* A cikk megírása (1975) jóval megelőzte a Magyarország Zenetörténete I. Középkor (Szerk. Rajeczky Benjamin) megjelenését. Aki bővebben akar tájékozódni, ahhoz forduljon, aki viszont megelégszik vázlatos áttekintéssel, ma is gyorsan tájékozódhat az alábbi ismertetésből.

Ha a magyar szókincs lehetővé tenné, szívesen használtunk volna a címben más nevet a "gregorián" megjelölés helyett, mert e szó fogalmi köre nem tisztázott eléggé, s így félreértésekre adhat alkalmat.

A/ *A gregorián mint repertoár.* "Cantus gregorianus"-nak, vagyis gergelyi éneknek szűkebb értelemben az I. Gergely által rendezett (vagy legalábbis az ő rendező munkája eredményének tekintett) énekanyagot nevezzük, amint az a római egyház hivatalos liturgikus könyveiben – a legelsőktől a közelmúltig – megtalálható volt. E meghatározást azonban máris áttöri az a szintén gregoriánnak mondott, de valójában a Gergely pápát követő évszázadokban létrejött, stílusban és funkcióban a törzsanyaghoz többé-kevésbé hasonló hivatalos énekanyag (ordináriumok, sequentiák, újabb ünnepek zsolozsmái, stb.). A pontos szóhasználatot nehezítik ilyen ellentmondások: ha kitágítjuk a gergelyi ének-repertorium határait, ide tartoznak-e például a XI-XV. század rímes offíciái is (melyeket a tridenti zsinat eltörölt)? ide tartoznak-e a prozellák és tropusok is? mi a helyzet a ma már használaton kívül került sok-sok sequentiával, a processionálék gazdag, magas művészi fokon álló antifonáival, rezponzóriumaival, vagy a mainál jóval gazdagabb középkori lamentáció-, olvasmány-, passiódallamokkal? Hol húzzuk meg a határt? Azután figyelembe kell vennünk a kulturális tájak, nagy egyházak saját repertoárját és variánsgazdagságát is. De ez esetben inkább jogi, mint zenei alapon tudunk határvonalat húzni a római, a milánói (ambrozián), a mozarab stb. liturgikus ének között. Vegyük zenei szempontból azokat is a "gregorián" címszava alá?

Ha viszont stiláris alapon ezeket a dallamokat is a gregorián zene birodalmába számláljuk, jogunk van-e továbbra is – akármilyen értelemben – gergelyinek nevezni ezt a cantust? Szerencsésnek látszik az angolok szóhasználata, kik a középkor egyszólamú liturgikus énekét az ősi *cantus planus* terminusból származtatott *plainchant* névvel jelölik. Ennek megfelelő magyar terminus nem áll rendelkezésünkre (már pedig a következőkben e stiláris alapon kiterjesztett fogalomban akarunk gondolkodni), így kénytelenek leszünk a "gregorián" névnek előbbi (= repertoár) jelentésen túlmenően stiláris értelmezést is adni.

B/ *A gregorián "stílus" zenetörténeti háttere.* Régóta ismeretesek olyan dallamösszevetések, melyek egyes gregorián dallamoknak a késő ókori mediterrán világ zenei hagyományával való szoros kapcsolatát bizonyították. A zsidó, szír, görög énekkel való frazeológiai és szerkezeti hasonlóságok tanulságos példáit látjuk többek közt a New Oxford Music History II. kötetében. Ezek nem egy-egy dallam alkalomszerű átvételére utalnak, hanem arra, hogy a hellénizmus és a római birodalom közössége az előd-kultúrák zenei tapasztalatait összefoglalva, az egyszólamú zenei kifejezésnek egyedülálló klasszikus magaslati pontját érte el, a kialakuló keresztény kultúra pedig új tartalmának kifejezésére az emberi szellem természetes úton elérhető legmagasabb rendű vívmányait vehette igénybe a zenében éppúgy, mint a nyelvi kultúra, fogalmi gondolkodás, filozófia, építészet és tárgyi művészet terén.

Újabb kutatások ezt a perspektívát tovább szélesítették. Az "előd-kultúrák" körét nem szűkíthetjük néhány név szerint ismert, nagy tekintélyű antik alakulatra. Szülőföldje tágasabb, s kora révén nem néhány nemzedéknek korhoz kötött tapasztalatát fejezi ki, hanem olyan alapvető tapasztalatokat, melyekre oly érzékennyé lett korunknak hitelességet kereső embere. Amikor a kutatók spanyol, olasz, francia népdalokkal vetik össze a gregoriánt, amikor Walter Wiora egyes dallamtípusok széles európai és ázsiai elterjedtségét igazolja, amikor Kodály zsolnártónust állít ősi magyar népdal mellé, amikor Lükő és Szendrei a 8. tónusú antifonához balkáni dallamváltozatokat talál, akkor e példák a mediterrán zenei kultúra szélesebb eurázsiai hátterére mutatnak. Mindezek a kutatások arra a zenei nyelvi alapra mutatnak rá, melyen a liturgikus szövegek is megszólaltak, s melynek a gregorián zene mondatnánk egyik sajátos dialektusa lett. Minderről legutóbb – újabb eredmények felsorolásával s a külföldi kutatásokat ismertetve – Rajeczky Benjamin adott kitűnő összefoglalást (Gregorián—népének—népdal, lásd Írások... továbbá Handbuch...)

Tanulságosak azok a dallamtáblázatok is, melyek gregorián dallamok alapelemeit nemcsak eurázsiai, de olykor afrikai és régi amerikai népzenei motívumokkal vetik össze. Ennek ismeretében lehetetlen elfogadni azt az itt-ott felbukkanó álláspontot, hogy a gregoriánum korhoz és civilizációhoz kötött zenei kifejezési forma, mely a ma emberétől és új kultúránktól idegen. Ellenkezőleg: a zenetudomány a maga elemző eszközeivel inkább arra mutat, hogy a gregoriánum az emberiség alapvető zenei mozdulatainak és gondolatainak világos, kiérlelt, szakrális magaslatra emelt összefoglalása. Peter Jeffery a gregoriánt a "zenei univerzálák" gyűjtőjeként tárgyalja, új és konkrétabb értelmet adva így a X. Pius által a gregoriánnak vindikált "egyetemes" jelzőnek.

Hogy a félreértést elkerüljük, meg kell jegyeznünk, hogy itt nem egy zenei köznyelv kritikátlan átvételéről volt szó, olyan értelemben, hogy példájával a "világi" formák templomi alkalmazását a XX. század számára igazolhatnánk. Elsősorban: a "közhely" tartalma egészen más volt az adott korban, amikor a "komoly" és "könnyű" zene még nem vált szét élesen; másrészt – mint Gevaert bemutatta –, a liturgikus alkalmazás során tudatos válogatással nyúltak a legértékesebb, elve is magasrendű és tekintélyes formákhoz; harmadrészt: a végleges formába öntés során elvégezték azt a stilizálást, amit például a magyar nép is ösztönösen végrehajt, amikor ünnepélyes, fontos dologban akar megnyilatkozni, akár még profán szertartásokban is (pl. névnapköszöntő).

Ugyanakkor azonban arra is rámutatnak e megfontolások, hogy a gregorián nem néhány zenésznek magasrendű, ezoterikus szenvedélye és sérthetetlen remekműve. Egyébként is, e korban – mint Bessler írja – "das Einzelwerk trägt als solches keinen Wertakzent" (nem az egyedi mű az értékhordozó), hanem élő, árnyalatokban gazdag, alkalmazkodni, átalakulni, dialektusokat teremni képes zenei organizáció ez az ének. Zenei szempontból valóban "az idők teljessége" volt, amikor a liturgikus tartalom zenei kifejezésének, majd összefoglalásának igénye a Krisztus utáni II-VII. században kialakult.

C/ *A gregorián stílus néhány formatani sajátossága.* A gregorián dallamokat még a legkomplikáltabb műformákban is felbonthatjuk olyan 4-5 hangos elemi hangcsoportokra, dallamfordulatokra, melynek összessége, rendszere teszi az imént zenetörténetileg bemutatott stílus melodikai tartalmát. Ezek az alapmotívumok, mint említettük, összevethetők a legősibb népzenei formulákkal. A hangcsoportoknak, idiómáknak leletára és meghatározott összefűzési lehetőségeik rendje már a kor gyakorlati tájékozódású elméletírói előtt is világos volt. A szír, görög gyakorlat éppúgy, mint az indiai, arab, speciális szakkifejezésekkel véste emlékezetbe ezeket a motívumcsoportokat. Voltaképpen az efféle rendszereknek folytatása a gregorián tónus-rend, melyhez csak később fűzték hozzá a ma ismert meghatározásokat.

Az említett alapmotívumok önállóan is föllelhetők a stílusnak a népi emlékezet által őrzött példáiban (gyermekdalok, szokásokhoz fűződő népdalok). De a gregorián olvasmány-, zsoltár-passió-tónusok is jó példái az alapmotívumok szerepének. Legegyszerűbb összefűzéseik és tipikus dallamszerkezetbe való kristályosodásuk legjobban a zsolozsma-antifonákban (és ezek népzenei párhuzamaiban) figyelhető meg, míg a nagy-antifonák a nyelvezet szuverén és fölényes használatának csodálatos drámai példái. A nagy rezponzóriumokra, graduálékra, tractusokra új fényt fog vetni, ha azokat az olykor élő tradíciókban is megőrzött gazdag szóló-melizmatika emlékeivel a fülünkben hallgatjuk.

Mindezek alapján el kell mondanunk, hogy a gregorián dallamok olyan korból származnak, amikor a zenei kifejezőerő teljes aktivitással az egyszólamúság, a monofónia kifejlesztésére koncentrálódott, s erős közösségi konzerváló, variáló és alakító tevékenység csiszolta tökéletessé. A II. évezred elejétől fogva a zenészek érdeklődése és a zeneművészet továbbfejlődése egyre inkább a többszólamúság, majd a harmóniai történés, a kontrapunktika és a nagyformák kialakítására irányult. A munkamegosztás következtében a zenei fantázia olyan iramban tört utat magának komplex, soktényezős elképzelt zenei kifejezés felé, hogy azt a közönség (az amatőr zenészeket kivéve) egyre kevésbé tudta aktívan (saját zenélésével) követni. Ennélfogva a polgárosodás kezdetével egyidőben végzetes megosztás indult meg: a művészi zene gazdag kibontakozásával egyidőben kialakult egy korszerűségben és értékben, nyelvezetben és tartalommal tőle messzebbre kerülő tömeghasználati zene. A dodekafónia aligha lesz népénekké. Viszont az a zeneszerző, aki nem hordja fülében a dodekafónia és más vívmányok élményeit, értékes, korszerű zenét írni nem tud. De megszűntek azok a szoros és zárt közösségek is, melyek a szintézis közegei voltak a gregorián zene kicsiszolódásakor éppúgy, mint a klasszikus magyar népdal kiforrásakor. Nem újabb bizonyíték-e ez arra, hogy a "keresztény egyház saját zenei nyelvének" (vö. Liturgikus Konstitúció 116. §.) kialakítása *convenientissimo tempore*, a legalkalmasabb időben történt. Olyan korban, amikor a magas művészi érték és a közösségi érvényesség még egyesíthető volt. Vajon nem következnek-e ezekből az elemzésekből világosan a tennivalók, éppúgy, mint Bartók és Kodály számára következtek a népzene mint "par excellence magyar klasszikus zene" (Kodály) felfedezésekor? Hiszen a dallam mindig velünk marad, s teljes lélekkel

újraénekelhető, amint Bach mindig újrajátszható. Az "új ének", amit énekelnünk kell, nem mindig az, amit tegnap komponáltak. Ágoston magyarázata szerint az "új ének" az az igaz, hiteles ének, amit az "új ember", a megújult és a szeretetben szüntelenül megújuló ember énekel.

D) *A gregorián ritmusáról.* Hátra van még, hogy a gregorián ének ritmikájáról is írjunk néhány sort. Csaknem minden monofonikus-vokális kultúrának jellegzetessége, hogy gazdagabb ritmikai lehetőségekkel, árnyalatokkal él, mint a többszólamú, ütemes zene. Nem szorul rá okvetlenül sem a ritmusok számtani elrendezésére, sem a merev ütemkeretekre. A gregorián ritmika is igen szabad, alkalmazkodóképes lehetett, s nem követett merev szabályokat. Sem a menzuralisták ideálja (mely ütemekbe akarta kényszeríteni a gregoriánt), de a solesmes-iek ritmuselmélete is valószínűleg újkori kitalálás. Az viszont még e nagy vokális kultúrákhoz képest is a gregorián szerencsés előnye, hogy az alapját képező zenei nyelv a forma alkotásában is páratlan szabadsággal építkezett: nem kötötték sem szimmetriák, sem mértékre szabott sorok. A strófikus szerkesztés a gregoriánban is megvan, mint különleges lehetőség, határeset (pl. himnusz), de kényszerítő tényezővé csak a polgári zenélés előretörésével lett, s maradt a XIX. század végéig.

S miért tekinthető ez "szerencsés" körülménynek? Azért, mert a szöveg, melynek zenei kifejezését a fiatal kereszténységnek meg kellett oldani, szinte kizárólag a biblia szabad prózaritmusában álltak. Jövendőlni nem feladatunk, de azt megállapíthatjuk, hogy az eddigi zenei stílusok közül egyik sem volt képes az adott irodalmi (bibliai) stílushoz és formához ilyen természetesen igazodó zenei meneteket kialakítani. Más szóval: itt a zene úgy válhatott ancilla verbi-vé, hogy közben semmit sem kellett fölládoznia saját zenei logikájából és ihletéséből. Ismét: mintha 2000 évvel ezelőtt már készen állt volna egy zenei forma, hogy szárnyára vehesse az ifjú kereszténység szövegeit. Hogy ez mennyire így van, ellenpéldaként mutatja napjaink kínládása. Vagy a XVIII-XIX. századi strófa-fajták és ideálok kedvéért kell szinte meghamisítani az új liturgikus szövegeket, vagy a strófikus hagyomány dallamtörmelékei kerülnek formájukban eltorzulva a liturgikus szövegek alá.

Legmeglepőbb azonban az, hogy a XX. század zenéjének jellemvonásait számbavéve – mint például a dúr-moll rendszertől, a szimmetrizáló formaképzéstől való elfordulás, az állandó ütéstől (beat) való idegenkedés, sőt szinte ritmusellenes tendencia, a kis dallamagokból való építkezés –, azt mondhatjuk, hogy bármennyi új, az eddigi zenétől eltérő eszközt mozgósított korunk zenéje, az eddigi történeti stílusokból a gregorián zene áll legközelebb a ma igényéhez: a gregorián az eddigi zenei múlt legmodernebb zenéje.

*

A gregorián lehetőségeit gazdagságát mi sem mutatja jobban, mint hogy másmásképpen értelmezve, felhasználta a gótika éppúgy, mint Palestrina, Bach éppúgy, mint Liszt, a magyar és más népek énekgyakorlata éppúgy, mint nem egy XX. századi szerző.

Ezzel a zenei anyanyelvvel került 1000 körül szorosabb kapcsolatba a magyar nép is. "A Szent István korabeli magyar fülének nem lehetett olyan vadidegen a római egyház liturgikus éneke, mint azt eddig általában gondolták" – írja Kodály. Hogy ezzel a gyökerében amúgy sem idegen stílussal minél bensőségesebb kapcsolatba kerüljön e nép, arról gondoskodott egyrészt a középkori magyar iskolarendszer (melyben a zenekultúra úgy alapozódott az antifonáléra, mint a könyvkultúra a zsoltároskönyvre), másrészt sokaknak nem eredménytelen buzgólkodása, hogy a magaskultúra elemeit az egyszerű nép is – megfelelő alkalmazásokkal – magáévá tegye.

Ha most a magyar kultúra és a gregorián kapcsolatát "magyar gregoriánum" névvel illetjük, ezzel két vonatkozást jelölünk. Egyrészt a gregoriánnak olyan árnyalatait, melyek a stílus magyarhoni életének színét adják; másrészt annak kérdését, hogy énekelték-e és énekelni lehet-e a gregoriánt magyarul? Más szóval: a "nyelvében él a nemzet" újkori eszménye mellett életképes maradt-e és maradhat-e a jövőben a gregorián?

Zenei vizsgálatainkat nem szakíthatjuk ki a magyar művelődéstörténet kereteiből. E kérdést illetően főként Mezey László kutatási eredményeit idézzük.

II. A gregorián ének Magyarországon

A/ Beszélhetünk-e a gregorián ének magyar változatáról? A magyarság evangelizációja nemcsak a kultusz átplántálásával együtt, de bizonyos fokig éppen a kultuszon keresztül történt. E kor szemében pedig a kultusz csak zenével együtt fejezte ki teljes értelmét. Így az új kultusz megjelenése Magyarországon egyben a gregorián ének állandó, rendszeres megszólalását is magával hozta. Mivel pedig e kultusz lényeges alapelemei kész szerkezetként jelentek meg, a magyarországi gregoriánum alaprétege sem önálló belső alakítás, hanem a misszionálás keretében elsajátított egyetemes hagyomány.

Két sajátosság azonban már egyéni szint adott ennek az ajándékképpen kapott repertoárnak. Egyik, hogy e hagyomány a misszionáló egyházakon keresztül a római bazilikák ősi rítusát közvetítette Magyarországnak, s e nagy értékű tradícióhoz a magyarság évszázadokon át ragaszkodott. A szimplifikált kuriális rítus és éneke Mátyás udvarára és egyes rendek gyakorlatára korlátozódott, egészen a XVII. század derekáig. A másik sajátosság, hogy mivel a magyar misszionálásban a környező országok papjai jártak elől, Magyarországon fővonásokban az ún. pentaton, más néven germán dialektus formái honosultak meg.

Ha a magyar kódexek liturgikus rendjét és dallamait összehasonlítjuk a külföldi forrásokéval, azt látjuk, hogy bármennyi a közös elem, a magyar szokásoknak pontos megfelelőjét nem találjuk. Ez azt sejteti, hogy az adott repertoár csoportosításában, végső rendjének, a hazai tradíció alapjainak meghatározásában eleink nem másolták gépiesen egyik misszionáló egyház rendszerét sem, hanem az egyetemes liturgikus és zenei szokásokon *belül* létrejött Kelet-Közép-európai hagyománynak egyik megkülönböztethető tagját hozták létre.

Ehhez járulnak még a saját hozzáadások, elsősorban a magyar szentek zsolozsmái, s talán még néhány más tétel is.

A kérdésre tehát így felelhetünk: az egyetemes római liturgia bazilikális (tehát nem szerzetesi és nem kuriális) ágának alapdarabjai sajátos variánsokban + a mi környékünk hagyományának válogatott darabjai + a magyarországi kompozíciók meghatározott és tipikus elrendezése: ezt nevezhetjük magyar gregoriánumnak, vagy egy középkori breviárium szóhasználatát követve: *mos patriae*-nak, hazai szokásnak. Ez az, amit minden iskolázott magyar ember, "deák", zenei műveltségének és élményvilágának alapjaként birtokolt.

B/ A "*mos patriae*" hordozói. A misszionáló püspöki egyházak papjainak szinte nélkülözhetetlen munkatársai voltak a bencés szerzetesek. A magyarországi liturgia első dokumentumaiban is látjuk nyomát, hogy ezek rendjük hagyományaiból vett elemekkel gazdagították az éppen alakulófélben lévő magyar gyakorlatot. Alapvető szerepük azonban azért sem lehetett, mert liturgiájuk egész elrendezése jelentősen különbözött attól a rítustól, melyet a magyar egyházak követtek, s mely szerkönyveink tanúsága szerint legkésőbb a XII. század elején már megszilárdult. Valószínű, hogy a szerzeteseknek, mihelyt saját közösségükből kilépve, a székesegyházak és plébániák életébe bekapcsolódtak, alkalmazkodniuk kellett az ott élő liturgikus és énekes szokásokhoz.

Mire a többi szerzetesrendek megjelentek, a magyar énekrend már kialakult. Jelentősebb befolyása csak a ferenceseknek lehetett volna a királyi udvarban és a néppasztorációban játszott szerepük miatt. Ennek ellenére semmi nyoma annak, hogy liturgiájuk és zenéjük a középkor folyamán a magyarországi gyakorlatra hatással lett volna. Inkább később, a XVII. századtól valószínűsíthetjük, hogy nagyobb kolostoraik a falakon kívül is hatottak az énekgyakorlatra.

Ha "katedrális rítusról" beszélünk, nem szabad valami üvegházi kultúrára, csupán tucatnyi templom-kolosszusban végbemenő pompás szertartásokra gondolni. A székesegyház anyja és mintája volt az egyházmegye egészének, a legkisebb plébániáig lemenően. Szükség szerinti egyszerűsített külsőségek között, a városi és falusi plébániák is a katedrálisoknak alapszellemében pasztorációs liturgiáját végezték. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a magyarországi gregorián éneket átszínezhették ugyan a szerzetesrendi rítusok, de alapvonalait nem a kolostori, hanem a székesegyházi-plébániái gyakorlat határozta meg.

Eddig úgy ábrázoltuk a hazai szokás, mint teljesen egységes rendszert. Ez a középkornak a merev egyöntetűséget nem kedvelő szelleme miatt szinte elképzelhetetlen is lenne. Mindazonáltal a helyi színezetek szám és súly szerint nem olyan jelentősek, hogy ne beszélhetnénk viszonylag egységes magyar hagyományról. Ha mégis megkülönböztetést teszünk, mindenekelőtt Esztergomnak imponálóan szilárd és irányító erejű hagyományát kell megemlíteni, melyhez az érseki tartomány püspökségei is alkalmazkodtak, egyes helyi sajátosságok megtartásával. Néhány igen jellegzetes ponton elválik viszont Esztergom szokásaitól Kalocsa, s a joghatósága alá tartozó néhány püspökség, elsősorban Zágráb liturgikus rendje és gregorián anyaga. E különbségek ellenére mindezek összefoglalhatók a "magyar

szokás" cím alatt, s nem csodálkozhatunk, ha látjuk, hogy a XVI. századi protestáns szerkönyvek nem külföldi dallamokkal, hanem nagyrészt e magyar hagyomány anyagával indították útra anyanyelvű liturgiájukat.

C/ *A magyarországi gregoriánus források.* Középkori forrásaink nagymértékű pusztulása után megmaradt források nem bizonyos óvatosságra kötelezik azt, aki általános megállapításokat akar tenni. Annál megnyugtatóbb, hogy e kevés forrás a vártnál kevésbé divergál, s így nem reménytelen a jellemző repertórium feltárása. Tudományos igényű vizsgálódásokhoz valamennyi kódex összehasonlítására kell támaszkodnunk. Aki azonban csak a zenei anyag jellegéről akar vázlatos képet nyerni, kielégítően tájékozódhat a következő jellemző kódexekből:

A zsolozsma zenei anyagát legalkalmasabb az MR 8 jelzésű, Zágrábban őrzött XV. századi kódexből megismerni. (Mikrofilmje a MTA Könyvtárának mikrofilmtárában hozzáférhető.) Ugyan nem székesegyházi vagy plébániai eredetű e kódex, hanem a pálos rendé, de a pálosok alapítójuk utasítása szerint olyan hűséggel követték az esztergomi rítust, hogy kódexük teljes értékű reprezentánsa az esztergomi dallamhagyománynak.

Ugyanílyen tanulságos kódex lenne a mise énekeire nézve a Pozsonyban őrzött kottás Missale (XIV. század, mikrofilmje a hozzá tartozó sequentionáléval együtt az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmtárában van), ha nem hiányozna belőle néhány folió a böjti misék énekeivel, melyeket az esztergomi Bibliothecában őrzött ún. Bakócz Graduáléból kell pótolnunk.

A források alapján föltáruló hagyományt most a repertórium és a dallamváltozatok szempontjából kell jellemeznünk:

D/ *A magyarországi repertórium.* A hazai hagyomány az egyetemes római tradíció egyik ágazata. Aki attól gyökeresen elütőt vár, csalódnai fog. De elrendezésének egyes szerencsés pontjai és sok gazdag, nagy kifejező erejű részletmegoldása megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Hogy csak néhány ilyen elemet említsünk: a karácsonyi vesperást hangulatos antifona vezet be; a karácsonyi matutinum nagy rezponzóriuma tropust kap; a magyar egyház is énekelte Vízkereszt nyolcadán a görög eredetű antifona sorozatot; a Sanctorale igen gazdagon, a XX. század énekkönyveknél jóval több saját tétellel kidolgozott; tartalmaz néhány igen jól sikerült rímes zsolozsmát is, köztük a magyar szentek "históriáit". Mindezek bensőséges, barátságos, sokszínű karaktert adnak a zsolozsma rendjének.

Említhetünk ilyen tételeket a mise és a hozzá kapcsolódó szertartások köréből is. Igen szép például a nagyheti szertartásoknak mind a tridenti, mind a mai reformformáknál összehasonlíthatatlanul gazdagabb, dramatikusabb, lélektanilag is átgondolt rendje (virágvasárnapi stációk, az adoratio crucis énekei, a húsvéti keresztelés-émléknep, stb.) vagy a miséhez kapcsolódó bevezető processziók énekanyagát.

Mindebben a magyar rítus legközelebbi változata természetesen a más európai püspökségek középkori liturgiája és éneke. Ezek ismeretében sajnálatosnak kell mondani, hogy a II. vatikáni zsinat utáni reform-munkálatok a Tridentinumtól

ránkmaradt formákból indultak ki, azt ötletszerűen korszerűsítették, foltozgatták, s úgy tűnik, az ősi, hitelesebb repertórium lényeges szerkezeti tanulságainak számbavételére a gyors munkában már nem szánhattak időt.

E/ *A magyarországi dallamváltozatok.* Eddig az énekanyag összetételéről beszéltünk, most annak melodikus sajátosságait kell röviden jellemeznünk. Legfontosabb tudnunk, hogy a magyarországi gyakorlat a gregorián tételeket – akár egyetemesen használt, akár szűkebb vagy tágabb körű helyi hagyományban élő darabokról van szó – nem a mai kiadványokban szereplő dallamalakokban, hanem pentaton (más néven: germán) dialektusnak nevezett változatokban énekelte. E dialektus szerint a dallamok kissé kevésbé cifrázottak, mint Nyugat- és Dél-európai változataik, a dallam főhangjai világosabban kiemelkednek, ezáltal tagoltsága is könnyebben követhető. A sok apró félhang-lépés helyett több a határozott, szilárd hangfokra való átlépés, több a magyar népzeneben is uralkodó (de természetesen nem abból eredő) pentaton dallamfordulat.

Ezt a dallamstílust (mely német, cseh, lengyel forrásokban is kimutatható) sokan másodlagosnak, leszármazottnak gondolták. Az idő nem érett meg arra, hogy ezen álláspontnak újat szegezünk ellene, óvatos kételyünknek azonban mind a másodlagosságot, mind a "germán dialektus" névben kifejezett földrajzi körülhatárolást illetően hangot kell adnunk.

A pentaton dialektuson belül sem egyforma azonban minden kódex és minden hagyománykör. A szomszéd népekkel való összehasonlítás arra mutat, hogy a magyar változatok amazoktól jól megkülönböztethetően (s egymással egyezően) külön csoportot alkotnak. A pentaton vonások, a forma nagyvonalúsága talán még fokozottabban érvényesül bennük, s egy-egy konkrét tétel magyar változata is elég biztosan meghatározható. Ezt a meghatározást azonban darabról darabra el kell végezni, mert a fentiekén túl nincs egy olyan általánosa "stílusjegy", mely a magyar változatokat mindenki mástól elválasztaná.

Akárhogy is áll, e dallamformák a fent leírt ismérvek miatt általában könnyebben taníthatók, jobban észben tarthatók, tisztábban intonálhatók és világosabban formálhatók, mint a Liber Usualisnak – a sok részletmozzanat miatt kissé félelmet keltő – kottái. Nem vitás, hogy a világszerte közismert dallamoknál a "hivatalos" formákat érdemes előnyben részesíteni, ezen túl azonban a gyakorlat sokat nyer a régi magyar dallamváltozatok felelevenítéséből. A variánsok elemzése pedig a dallamok átalakíthatóságának olyan kulcsát adja az elemző kezébe, melyet aligha nélkülözhet, aki netán új szövegre kíván alkalmazni régi dallamideát.

III. A magyar nyelvű gregorián

Az a kérdés, vajon elválaszthatatlan-e a gregorián dallamkincs a latin nyelvtől, az utóbbi időkig szinte föl sem merült. A tények tudományos körökben elég közismertek és vitathatatlanok voltak. Csak a liturgikus reformok bevezetésével lett aktuálissá a kérdés, minthogy úgy látszott: vagy alkalmazható az anyanyelvű

fordítás gregorián dallamra, vagy a gregoriánnak el kell tűnnie a latinnal együtt. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a kérdésnek ilyen kiélezése eleve hamis előfeltételekből indul ki. Abból ugyanis, hogy a liturgikus reform az anyanyelvnek adott lehetőségekkel pusztulásra ítélte a latint és a latin gregoriánt. Holott a gyakorlatnak – buzdított vagy engedett (?) megtúrt vagy kiprovokált eliramodása nyilvánvalóan ellentétes a zsinat akaratával, akár a nyelvi, akár a zenei rendelkezéseket nézzük (Liturgikus Konstitúció 36, 54, 101. illetve 114, 116, 117. §). Különösen világos a zsinat akarata ott, ahol a kisebb templomok számára kiadást készített egyszerűbb gregorián dallamokkal (uo. 117. §), nyilvánvalóan nem azért, hogy a latint és a gregoriánt néhány "múzeum-templom" és kolostor számára tartsa fenn, hanem hogy a X. Pius által kezdett, s a harmincas években már nemes gyümölcsöket termő folyamatot folytassa és betetőzze.)

A kérdés és kétely azonban fölmerült cikkekben, konferenciákon, mégpedig szakemberek és tudósok, de főleg gyakorló egyházzeneészek részéről. Ha helyesen értjük a Vigília 1972/7. 493. oldalán közölt tájékoztatást, még félhivatalos római állásfoglalásra is sor került, amikor Arturo Tabera bíboros, az Istentiszteleti Kongregáció prefektusa kijelentette, hogy "anyanyelven természetesen más lesz a járható út: a gregorián ritmusa nem nagyon megy a modern nyelvekhez". Látva felelős egyháziak habozó magatartását dogmatikai kérdésekben, bizonyos ellenérzéssel kell fogadnunk az ilyen megnyilatkozásokat a körültekintő és sokoldalú vizsgálódást kívánó szakkérdésben.

Nem feladatunk most a nem-latin gregorián lehetőségét tagadó állásfoglalások indítékait megtárgyalnunk (szóba jöhet itt gregorián arisztokratizmus, a nyugati zenetudomány filológiai egyoldalúságai, de olykor még beteges alkotásvágy is), sem hogy érveit (főképpen a racionalista korokban ismét és ismét előtörő, majd az egészséges zenei ösztönnel ismét és ismét elsöpört prozódiai pedantéria megnyilvánulásait) megvitassuk. Az anyanyelvi alkalmazás helytelen és helyes módszereivel sem foglalkozhatunk itt. Csupán néhány ide tartozó történeti tényt szeretnénk most felsorolni.

Ha visszaidézzük azt, amit a gregorián születéséről mondtunk, arra kell gondolnunk, hogy bár a gregorián ma ismert alakban való végzetes rögzítése már latin nyelven történt, de az egyes darabok is, még inkább a dallamtípusok, stílusalkotó fordulatok különböző népek, kultúrák, nyelvek hozzájárulásával, vagy inkább egy közös zenei nyelvi kincsként kerültek a latin szövegek fölé. Annak tehát, hogy a gregorián dallamtól elválaszthatatlan a latin prozódíából következő ritmus, ellene mond, hogy zsidó, szír, görög eredetű dallamoknak nyilván ki kellett szolgálniuk e nyelveket is. A stílus mivoltánál fogva kezdettől fogva alkalmas volt különféle prozódíájú nyelvek szövegeit hordozni, persze szükség szerinti átalakítással. Még inkább igaz ez, ha az előbb szélesebb táptalajként jellemzett nagy eurázsiai kultúrkör viszonyaira is gondolunk, s arra, hogy a népvándorlás korának népei is gazdagították a gregoriánt.

A gregorián dallamok anyanyelvi alkalmazásának többszáz éves hagyományát sem lehet negligálni. A husziták a repertoár nagy részét lefordították s énekelték cseh

nyelven. Hasonlóképpen ismeretesek a XVI. századi német, svéd, angol alkalmazások is. (A korábban idézett hivatalos nyilatkozat ökuménikus szempontból is tapintatlan: nem látszik pl. arról tudni, hogy az anglikánok mindmáig éneklék az ősi Sarum-rítust követő gyönyörű, sem a gregoriánt sem az angol nyelvet nem sértő dallamokon a mise állandó és változó részeit, valamint a vecsernyét, még hozzá kitűnő fordításokban, ott, ahol pár száz méterrel távolabb a katolikusok erről tudomást nem véve, gyenge fordításokat és inferiőr reformdallamokat vezettek be az anyanyelvre való áttéréskor.)

Az idevágó magyarországi tényekről már több cikk és könyv említést tett. Az írásos vagy élő hagyomány által ránk maradt magyar nyelvű gregorián dallamok számát sok százra tehetjük. Ilyenek pl. a Te Deum (a Peer-kódextől kezdve), lamentációk, passiók (mind írásos, mind szójhagyományban), zsoltárok, olvasmánytónusok (betlehemezésekben is!), halotti zsoltó, Requiem-introitus, tropizált Kyriék, prefációk, gregorián eredetű litániák, ordináriumtétel, introitusok, több száz antifona, responsorium breve-k, verzikulások, benedicamus-ok (a XVI-XVII. századi protestáns graduálokban), sequentiák, Gloria laus, Media vita, úgyszólván a teljes Vesperás-himnár. Nem mondjuk, hogy a felsorolt tétel mind tökéletesek, vagy hogy ma is változtatás nélkül újra alkalmazhatók. De a magyar nyelvű gregorián lehetőségére több, mint elegendő bizonyítékot szolgáltatnak.

Nyelv és zene között – magától értődően – szoros kapcsolat van. Bizonyos, hogy az a dallamtípus, melyet keleten szírül, nyugaton latinul énekeltek, vagy az az antifona, melyet angolra vagy magyarra alkalmaztak, ugyanúgy szól, s hogy összhatásában ne módosítaná a gregorián "eredeti" jellegét. Ez a módosulás azonban nem "romlás". Minden nyelvi alkalmazás új dialektust, új ritmikai árnyalást teremt, de ez csupán más – még hozzá nem a legfontosabb vonásokban más! –, s nem rosszabb az "eredetinel".

Mozart egy ízben a "Szöktetés a szerájból" c. operából fúvószenekari letétet készített, s feladatát úgy határozta meg egy levélben, hogy az átírásnak a fúvóegyüttes számára is alkalmasnak kell lennie, de a mű lényegének is változatlanul kell maradnia. Bach nyilván tudatában volt, hogy f-moll zongoraversenye g-moll hegedűversennyé átírva más hatást fog kelteni. DE azt is tudta, hogy ez az átírás nem fogja érinteni a zene lényegét. Tudjuk, hogy minél régebbi korba lépünk vissza, annál jobban tűri a zene az ilyen áthangszerelést. A XVI. század előtt annyira világosan koncentráltak a hang történetre, hogy bármely művet alkalmazni lehetett úgyszólván bármely együttesre.

Valami ehhez hasonló történik a nyelvi alkalmazásnál. A gregorián annyira az elemi zenei tényezőkre és formulákra koncentrált, hogy a nyelvi alkalmazás csak az árnyalatokat módosítja, de a lényegét nem rombolja. Nem kétséges azonban, hogy ilyen alkalmazáshoz a zenei nyelv fölényes ismerete, szuverén használata kellek. A rossz, zeneietlen alkalmazás hiteltelenné teszi az anyanyelvű gregorián egész ügyét.